

İLK DÖNEM İMÂMÎ KAYNAKLARDA GAYBET ANLAYIŞI

Halil İbrahim BULUT*

Anahtar Kelimeler: İmâmiyye, Gaybet, Küçük Gaybet, Büyük Gaybet, Küleynî, Nu'mânî, Sadûk

Özet

Bu araştırma, İmâmiyye Şiâsındaki gaybet anlayışının tarihi gelişimini ilk dönem İmâmî eserlerden hareketle ortaya koymayı amaçlamaktadır. İlk olarak İmâmiyye ekolünün imâmet ve gaybet anlayışı hakkında, sonra da Küçük Gaybet'in sona erdiği 329 yılına kadar bu konuda kaleme alınan fakat günümüze kadar gelemeyen bazı eserler ve yazarları hakkında kısaca bilgi verilecektir. İkinci olarak, İmâmiyye Şiasının gaybet anlayışının tarihi gelişimini göstermesi bakımından, konuyla alakalı erken döneme ait üç eser değerlendirilecektir. Bu bağlamda Küleynî'nin (ö.329/941) *el-Usûl mine'l-Kâfî*'sindeki *Kitâbü'l-Hüccesi*, Nu'mânî'nin (ö.342/953) *Kitâbü'l-Gaybesi* ve son olarak da Şeyh Sadûk'un (ö.381/991) *Kemâlü'd-dîn ve Temâmü'n-ni'me* adlı eserlerindeki gaybet anlayışları ortaya konulacak ve farklılıklar gösterilmeye çalışılacaktır.

The Formation of the Doctrine of Occultation in the İmâmite Sect

Abstract

Key Words: Imamiyya, Ghayba, the Short Occultation, the Complete Occultation, al-Kuleynî; al-Nu'mânî, al-Sadûk

This article endeavours to analyze the formation of the doctrine of occultation in the Shi'ite of İmâmite. Firstly, it tries to present the beliefs of imâmet and occultation (ghayba) in this schism. Secondly, it tries to introduce briefly some of the books on the question of the ghayba which is written concerning the Short Occultation (260-329/ 874/941). Finally, it tries to examine three works which were composed on this matter. Kuleyni's *Kitâb al-Hujja*, Al-Nu'mânî's *al-Ghayba* and al-Sadûk's *Kamal al-Dîn wa Tamâm al-Ni'ma*.

Giriş

İmâmiyye ekolüne göre imâm, Allah tarafından seçilmiş ve tayin edilmiştir. Bu tayin, Peygambere indirilen vasiyetle gerçekleşmiştir. İmamların isimleri, Cebrail

vasıtası ile Hz. Peygambere vahyedilmiş, o da bu isimleri Hz. Ali'ye bildirmiştir. Buna göre Hz. Ali, imamların ilki, Muhammed el-Mehdî de sonuncusudur ve bunların sayısı on iki ile sınırlıdır. On İkinci İmâm, babası Hasan el-Askerî'nin vefatından sonra (h.260) Bağdat'ın 60 km kadar kuzeyinde bulunan Samarra'da gaybete girmiştir. İmâmın içinde bulunduğu bu gizlilik durumu, hayatının tehlikede olması sebebiyle Allah tarafından ihtiyar edilmiş bir husustur ve bu durum O gerekli gördüğü sürece devam edecektir. İmâmiyye ekolü, imâmın bu gaybetinin küçük ve büyük olmak üzere iki şekilde gerçekleştiğini kabul etmektedir. Bunların ilkinde imâm, sefirleri vasıtasıyla Şiî toplumla ilişki kurmakta idi. İkincisi ise mutlak gaybet olup her hangi bir ilişkinin olmadığı bir dönemdir. Onlara göre, Allah'ın dilediği bir vakitte imâm gaybetten çıkacak ve dünyayı adaletle yönetecektir. İmâmiyye fırkasının kısaca özetlediğimiz bu imâmet ve gaybet inancı, on birinci imâmın vefatından epeyce sonraki bir dönemde bu son şeklini almıştır. İşte bu makalede, İmâmiyye'nin imâmet ve gaybet anlayışı hakkında genel bir bilgi verilmesinin ardından, önce Küçük Gaybet'in sona erdiği h.329 yılına kadar gaybet konusunda kaleme alınan, fakat günümüze kadar gelemeyen bazı eserlere değinilecektir. Bilahare gaybet inancının teşekkül sürecini göstermesi bakımından Küleynî'nin (ö.329/941) *el-Usûl mine'l-Kâfi*'sindeki *Kitâbü'l-Hüccesi*, Nu'mânî'nin (ö.342/953) *Kitâbü'l-Gaybesi* ve son olarak da Şeyh Sadûk'un (ö.381/991) *Kemâlü'd-dîn ve Temâmü'n-ni'me* adlı eserleri değerlendirilecektir. Böylece İmâmiyye Şiasının erken dönem gaybet literatürünü oluşturan bu eserlerde gaybetle alakalı olarak hangi konuların ne ölçüde ve nasıl ele alındığı açıklanmaya çalışılacaktır.

A. İmâmiyye Şiasında İmâmet ve Gaybet İnancı

Bu fırkaya mensup olanlar, imâmları benimsemeyi inanç konusu haline getirdikleri için İmâmiyye, on iki imâm sistemini kabul ettiklerinden dolayı da İsnâaşeriyye diye isimlendirilmiştir. Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin zamanında siyasî bir taraftarlık olarak ortaya çıkıp giderek Şia adıyla özel bir grup hüviyetini kazanan, Keysâniyye ve Zeydiyye'nin ayrılmasıyla Râfıza olarak da anılan bu fırka, Ca'fer es-Sâdik'tan itibaren fikhî ve itikâdî bir ekol olma sürecine girmiştir.¹ Mezhebin kimlik kazanmasında ve şekillenmesinde imâmet anlayışı belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda Hz. Ali'nin karizmatik kişiliği, vasî veya halefin tayini meselesi, imâmın gaybet ve ric'atı ile mehdî anlayışı dikkatleri çekmektedir. Nitekim tarihi süreçte Şia içindeki parçalanmalara bakıldığında, bunun hep aynı problemten kaynaklandığı görülmektedir.²

İmâmiyye fırkasına göre "imâmet", nübüvvetin uzantısı sayılmış, imâm nasbetmenin lütfu sebebiyle Allah'a vâcip olduğu belirtilmiş, vahiy alma özelliği hariç nebîlere verilen seçilmişlik, ismet, efdâliyet ve mûcize göstermek gibi pek çok özelliğin imâmlarda da mevcut olduğu kabul edilmiştir. Peygamberden sonra bu sıfatların Hz. Ali'de toplandığı ve onun nas ile imâm tayin edildiği hususu

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi ABD.

¹ Fiğlalı, Ethem Ruhi, "İsnâaşeriyye", *DİA*, XXIII, 142-147.

² Her bir imâmın vefatıyla ortaya çıkan fırkaların genel bir tasviri için bk. Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme*, s.9-48; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, XX/II, s.176-183; Fahreddin er-Râzî, *Muhassal*, s.272-278; Tabatabaî, *Shi'a*, s.75-85.

benimsenmiştir. Tarihi süreç içerisinde imâmların sayısı Hz. Ali'den Muhammed el-Mehdî'ye kadar sırasıyla on iki imâmla sınırlandırılmıştır. İmâmet anlayışını mezhebin merkezine alan ve buna büyük bir önem ve ehemmiyet atfeden İmâmiyye ekolü, bir bakıma dinî emirlerin yaşanmasını, İslâmî bir toplumun devamını imâmın varlığına bağlanmıştır. Böyle bir anlayış, her dönemde atanmış bir imâmın varlığını zorunlu hale getirmiştir. Ancak her dönemde meşru imâmın vefatından sonra halefinin kim olacağı sorusu gündeme gelmiş, taraftarlar arasında ihtilafların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. İşte bu tartışmalarda ileri sürülen görüşlerden biri, imâmın ölmediği, gaybete girdiği ve bir müddet sonra geri döneceği şeklinde olmuştur. Neredeyse bütün Şii fırkalarda bir şekilde kendini gösteren gaybet/gizlenme anlayışı, şüphesiz en bariz şekliyle İmâmiyye ekolünde görülmektedir.

“Kaybolma, gizlenme” anlamına gelen **gaybet**³ kelimesi, İmâmiyye'ye göre on ikinci imâmın ölmeden insanlar arasından ayrılıp gizlenmesi anlamında kullanılan bir terimdir⁴. Bu fırkaya göre, Muhammed b. Hasan, babasının vefatı üzerine (260/874) evlerindeki mahzene girerek gözden kaybolmuş, yani gaybete girmiştir. Hicrî 260'dan 329 yılına kadar olan döneme gaybet-i suğra (küçük gizlilik), 329'dan günümüze kadar devam eden döneme de gaybet-i kübra (büyük gizlilik) denilmiştir. Küçük gaybet döneminde on ikinci imâmla Şîi toplumu arasındaki irtibatı sefir denilen dört kişi sağlamıştır. Bunlar imâmdan yazılı emir veya tavsiyeler (tevkîler) olarak kendi cemaatleri arasında ortaya çıkan meseleleri halletmeye çalışmışlardır. Dördüncü sefir Ali b. Muhammed es-Semerrî'nin kendisinden sonra bir halef tayin etmeyerek 329/941 yılında vefat etmesiyle küçük gaybet dönemi sona ermiş ve imâmla Şîi toplumu arasındaki münasebeti yürüten vekillerin bulunmadığı ve hala devam etmekte olan büyük gaybet dönemi başlamıştır. On ikinci imâmın gizlenmesinden itibaren, yaklaşık bir asır içinde, İmâmiyye fırkasının temel inançları şekillenmiştir. Bu dönemde imâmların sayısının on iki olduğu,⁵ on ikinci imâmın önce küçük gaybete, ardından kendisiyle irtibat kurulamayan büyük gaybete girdiği düşüncesi kabul edilmiştir. Günümüz İmâmiyye mensupları, on ikinci imâmın halen sağ olduğuna ve kıyametten önce “el-Kâim el-Mehdî” sıfatıyla zuhur ederek zulümle dolmuş olan bu dünyada adâletle hükmedeceğine inanmaktadırlar. Bu anlayış, İmâmiyye fırkasının temel inanç esaslarından birini teşkil etmektedir.

B. Gaybet Meselesiyle Alakalı Erken Dönem Eserleri

Şîi fırkalar arasında gaybet konusunda farklı görüşlerin olduğu bilinmektedir. İsnâaşeriyye fırkasına gelinceye kadar kendi imâmlarının gaybete girdiğini ve tekrar geri döneceğini iddia eden bazı Şîi gruplar olmuştur. Örneğin Sebeiyye fırkası Hz. Ali'nin gaybet ve ric'atını iddia ederken⁶, Keysâniyye fırkası Muhammed b.

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “ğ-y-b” md.

⁴ Avni İlhan, “Gaybet”, *DİA*, XIII, 410; Douglas S. Crow, “Gaybah”, *Encyclopedia of Religion*, V, 540-541; Arjomand, “Gayba”, *Encyclopedia Iranica*, X, 341-344.

⁵ İmâmiyye fırkasının “İsnâaşeriyye” şeklinde isimlendirilmesi ve bu ismin ilk defa ne zaman kullanıldığıyla alakalı olarak bk. Kohlberg, Etan, “İsnâ-âşeriyye Teriminin İlk Kullanışları”, (Çev. H.İbrahim Bulut), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, yıl 2 sayı 1, ss.95-108.

⁶ Nâşî el-Ekber, *Mesâil*, s.22-23; Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s.15; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s.177-178; İsfarayîni, *et-Tebîr fi'd-dîn*, s. 71-72; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 177.

Hanefiyye'nin⁷, Cârudiyye fırkası Muhammed Nefsu'z-Zekiyye'nin⁸, Nâvûsiyye fırkası Cafer es-Sadık'ın⁹ ve Vâkifiyye fırkası da Mûsâ el-Kâzım'ın¹⁰ "kâim ve mehdî" olduğunu ileri sürmüş, bunların gaybette olduklarını, bir müddet sonra dönüp geleceklerini ve düşmanlarından intikam alacaklarını iddia etmiştir. Şîî fırkalar arasında gaybet inancını sistematik hale getiren ve mezhebin ayırt edici bir özelliği olarak takdim eden en önemli grup şüphesiz İmâmiyye fırkası olmuştur.

Gaybet inancının tezahür ve teşekkülünde bazı iç ve dış faktörlerin etkili olduğu kabul edilmektedir. Dış sebeplerin başında diğer din ve kültürlerden etkileşim gelmektedir. Nitekim gaybet inancının örnekleri Yahudilik ve Hıristiyanlık başta olmak üzere diğer dinlerde de görülmektedir.¹¹ Medeniyetlerin hiçbir zaman saf olmadıkları ve insanların farklı kültürlerden etkilendikleri hususu göz önünde bulundurulursa, beşer tarihindeki gaybet tasavvurunun dinlerde müşterek olduğu düşünülebilir. Ayrıca söz konusu inancın Şîî kültürüne tamamen dışardan girdiğini söylemek de pek isabetli sayılmaz. Nitekim gaybet inancının Şianın dinî anlayışından kaynaklandığını iddia eden Şîî-İmâmî alimler, bu iddialarına delil olarak *ahbar** göstermektedirler. Bu bağlamda Şia kaynaklarında Hz. Peygamber ve ilk imâmlardan geldiği kabul edilen "İmâmın gaybete gireceği" şeklindeki rivayetler –aşağıda da görüleceği üzere- epeyce yer tutmaktadır. Ayrıca gaybet inancının teşekkülünde sosyo-politik ve psikolojik faktörlerin etkili olduğu da kabul edilmektedir. Nitekim hem Emevîler hem de Abbâsîler döneminde Şîî liderlerin ve taraftarlarının şiddete maruz kaldığı ve bazı imâmların da öldürüldüğü hususu göz önünde bulundurulursa bu inancı dile getiren kimselerin sosyal ve siyasî açıdan baskı altında oldukları, dolayısıyla bir kurtarıcı bekledikleri anlaşılır. Arkasında toplandıkları liderin başarısız olması onları böyle bir psikolojik savunmaya sevk etmiş olmalıdır. Neticede gaybet inancı, bu zor şartlar altındaki Şîî grupların dağılıp yok olmalarını önlemiş, bir müddet için de olsa onların birlik ve bütünlüğünü sağlamıştır.

İmâmiyye Şiasına göre, İmâmî âlimler, ilk on bir imâmın hayatlarında dört yüz usul kitabı yazmışlardır. *el-Usûlü'l-erbau'mie* (dört yüz asıl) adı verilen bu eserlerin önemli bir kısmı imâmın gaybete gireceği ve bir müddet sonra geri döneceğiyle alakalı Hz. Peygamber ve İmâmların ahbarını içermekte idi.¹² Nitekim Şîî kaynaklarda on ikinci imâmın gaybetinden önce bu konuda eser yazdığı belirtilen bazı müellifler vardır. Bunlar arasında Vâkifiyye ekolüne mensup İbrahim b. Salih el-Küffî¹³, Ali b.

⁷ Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s.24-25; Nevbahtî, *Firaku's-Şi'a*, s.27-29; Eş'arî, *a.g.e.*, s.19; Bağdâdî, *a.g.e.*, s.32.

⁸ Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s.41; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 180-181.

⁹ Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s.46; Nevbahtî, *a.g.e.*, s.67; Fahreddin Râzî, *a.g.e.*, s.274.

¹⁰ Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s.47-48; Nevbahtî, *a.g.e.*, s.80; Eş'arî, *a.g.e.*, s.29; Bağdâdî, *a.g.e.*, s.47.

¹¹ bk. Avni İlhan, "Gaybet", *DİA*, XII, 410.

* Kısaca on iki masum imâmın söz, fiil ve takrirlerine *ahbar* denilmektedir. Şiaya göre imâmların ahbarıyla peygamberin sünneti aynı mertebededir. Çünkü imâmlar da peygamberler gibi masumdur, kaynak itibarıyla bilgilerinin hiçbir farkı yoktur. (Geniş bilgi için bk. Mazlum Uyar, *Ahbârîlik*, s.52-56)

¹² Tahrânî, *ez-Zerîa ila tesânifi's-Şi'a*, II, 130. Ayrıca bk. Jassim Hussain, *The Occultation* s.2-3.

¹³ Beşinci İmâm Muhammed el-Bâkır'ın (ö.114/732) arkadaşı olan İbrahim b. Salih'in *el-Gaybe* başlığı altında bir eser telif ettiği ve bu eserde Vâkifiyye'nin konuyla alakalı görüşlerini naklettiği rivayet edilmiştir. (bk. Necâşî, *Kitâbu'r-Ricâl*, s.12, 19; Tûsî, *el-Fihrist*, s.30)

Hasan et-Tatarî¹⁴ ve Hasan b. Muhammed b. Sumâ'a¹⁵, Zeydiyye ekolüne mensup Abbâd b. Ya'kûb er-Ravâcinî el-'Asfarî¹⁶ ve İmâmiyye ekolünden Ali b. Mahzayar el-Ahvazî¹⁷, Fadl b. Şâzân en-Nisâbü'rî¹⁸ (ö.260/873) gibi âlimler sayılabilir.¹⁹ Ayrıca 262/876 yılında on ikinci imâmın Bağdat temsilcisi olduğunu iddia eden İbrahim b. İshak en-Nehavendî'nin (ö.286/899) gaybet konusunda bir kitap yazdığı ve burada aşırı Şîîlerin iddialarına cevaplar verdiği bildirilmektedir.²⁰ Bunlara ilaveten Abdullah b. Ca'fer el-Himyerî (ö.293/905) *el-Gaybe ve'l-Hayra* adında bir eser telif etmiştir. Onun eserinin önemi, kendisinin onuncu ve on birinci imâmların yakın arkadaşı olması ve ilk iki sefirin de ajanı olmasından kaynaklanmaktadır.²¹ Fakat bu âlimlerin söz konusu eserleri günümüze kadar gelememiştir. Bunlar hakkındaki bilgilerimiz biyografik eserlerde nakledilen bilgilerle sınırlıdır. Bu dönemde gaybet konusuyla alakalı olarak kaleme alınan pek çok eser, "kâim ve mehdî" olduğu kabul edilen imâmın gaybete gireceğiyle alakalı ilk imâmlardan gelen *ahbar* toplamayı amaçlamıştır. Bu eserlerin müellifleri, kendi dönemlerindeki Şîânın önemli düşünürleri ve propagandistleridir. Şiaya göre bunlar, bizzat On İkinci İmâm'ın emriyle mezhebin yer altı faaliyetlerini organize etmek üzere görevlendirilmiştir. Mezheplerinin propagandasını yapmak için telif ettikleri bu eserler her ne kadar günümüze ulaşmamışsa da Küleynî ve Nu'manî gibi gaybet konusunda açıklamalar yapan pek çok İmâmî müellife kaynaklık yaptıkları kabul edilmektedir. Ancak Hasan el-Askerî'nin ölümünden önce telif edildikleri belirtilen ve özellikle on ikinci imâmın gaybete gireceğini haber veren bu eserlerin hiçbirinin mevcut olmayışı, bazı şüpheleri de akla getirmektedir. Şüphesiz bu durum araştırılmaya değer bir husustur.

Burada, ilki küçük gaybet döneminde olmak üzere gaybet konusuna yer veren üç İmâmî eser değerlendirilecektir. Bu eserler, gaybet konusunda önemli bilgiler ihtiva eden ve günümüze ulaşmış ilk kaynaklar oldukları için tercih edilmiştir.

C. Küleynî ve el-Kâfî (Kitâbü'l-Hücce)²²

İmâmiyye Şîâsının dört temel hadis kitabının ilki olan *el-Kâfî*'nin müellifi Küleynî, Rey ve Kum şehirleri arasındaki Küleyn köyünde, büyük ihtimalle 265/879 yılında dünyaya geldi. Doğduğu yere nispetle el-Küleynî er-Râzî diye meşhur oldu. Asıl adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk'tır. İlk eğitimini Rey şehrinin önemli âlimlerinden olan babası Ya'kûb b. İshâk ve dayısı Allân'dan aldı. Uzun bir müddet Kum'da eğitimine devam etti ve buradaki ulemâdan imâmlara ait ahbarı öğrendi.

¹⁴ Yedinci İmâm Mûsâ Kazım'ın arkadaşı olan et-Tatarî'nin gaybet konusunda bir eser telif ettiği ve burada Mûsâ Kâzım'ı gizli imâm olarak isimlendirdiği nakledilmiştir. (Necâşî, a.g.e., s.193; Tûsî, a.g.e., s.122; Ayrıca bk.Jassim, a.g.e.,s.3; Watt, "Sights on Early Imamite Doctrine", *Studia Islamica*, XXXI, 287-298, s.295)

¹⁵ Vâkıfiyye ekolüne mensup olan bu âlim 263 yılında ölmüştür. Gaybete alakalı bir eserinin olduğu nakledilmiştir. (Necâşî, a.g.e., s.39; Tûsî, a.g.e., s.82; krş. Jassim, a.g.e., s.3)

¹⁶ bk. Tûsî, a.g.e., s.149-150.

¹⁷ Dokuzuncu imâmın yakın arkadaşı olup Ahvaz'daki temsilcisidir. *Kitâbü'l-melâhim* ve *Kitâbü'l-Kâim* diye iki kitap yazdığı ve burada gaybete alakalı bilgiler verdiği nakledilmiştir. (bk. Tûsî, a.g.e., s.118)

¹⁸ Fadl b. Şâzân en-Nisâbü'rî'nin (ö.260/873) gaybet konusunda bir eser telif ettiği ve bu eserinde on ikinci imâmın Kâim olduğunu açıkladığı bildirilmiştir. (Necâşî, *Kitâbü'r-Ricâl*, s.235-236; Tûsî, a.g.e., s.154-155)

¹⁹ bk. Jassim Hussain, *The Occultation*, s.3-5; Mustafa Öz, *İmâmiyye Şîasında Onikinci İmâm*, 13-16.

²⁰ Tûsî, a.g.e., s.33-34.

²¹ Tûsî, a.g.e., s.132; krş. Jassim Hussain, a.g.e., s.5.

²² Biz bu çalışmamızda Küleynî, *Usûl-i Kâfî*, (nşr. Cevad Mustafavî), İntişârât-i İlmîyye-i İslâmî, trs. baskısını kullandık. Naşir, aynı zamanda eseri Farsça şerh etmiştir.

Bilgisini artırmak amacıyla muhtemelen IV./X. yüzyılın başlarında Bağdat'a gitti. Abbâsî Halifesi Muktedir-Billah devrinde İmâmiyye fırkasının ilmî başkanlığını yaptı. İlmî faaliyetleri sebebiyle ulemâ arasında mümtaz bir yer edindi ve pek çok talebe yetiştirdi. Küleynî, 329/941 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.²³

Küleynî'nin kaynaklarda zikredilen başka eserleri varsa da²⁴ en meşhur eseri *el-Kâfi fî 'ilmi'd-dîn* adlı hadis mecmuasıdır. Şiâya göre muteber sayılan dört hadis kitabının ilki ve en önemlisi kabul edilen *el-Kâfi*, usûl ve furûa dair otuz beş kitaptan oluşmaktadır. Eserin *el-Usûl mine'l-Kâfi* adını taşıyan ilk bölümü; Kitâbü'l-'akl ve'l-cehl, fazlû'l-ilim, tevhîd, el-hücce, el-îmân ve'l-küfr, ed-duâ, fazlû'l-Kur'an ve el-aşere şeklinde sekiz kitaptan müteşekkildir.²⁵ Eserin mukaddimesinde müellif, Hz. Peygamberin ümmetine Allah'ın kitabı ile Ali b. Ebû Tâlib'i vasî olarak bıraktığını, imâma itaat etmenin inananlar üzerine bir farz olduğunu, dinî ilimlerin sadık imâmlardan öğrenilebileceğini belirttiğinden sonra bu kitabı Allah'ın emirlerine ve Peygamberin sünnetine uygun yaşamayı temin için kaleme aldığını açıklamıştır.²⁶ Küleynî, hadisleri naklederken râvî zincirini tam olarak vermeye dikkat göstermiştir. Halbuki daha sonra gaybet konusunda eser telif edenler, tekrarlardan kaçınmak için bazen senedi kısaltma yoluna gitmişlerdir.

İlk dönem İmâmiyye Şiâsının gaybet anlayışını sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilmek için Küleynî'nin bu eseri bizlere önemli bilgiler sunar. Özellikle *el-Kâfi*'nin *Kitâbü'l-Hücce* bölümü konumuz açısından büyük önem taşır. Nitekim Küleynî, *Usûl*'ün mukaddimesinde "*Kitâbü'l-Hücce*'yi, her ne kadar layık olduğu şekilde ikmal edemediysek de, biraz geniş tuttuk..."²⁷ diyerek bu bölüme ayrı bir önem verdiğine vurgu yapmıştır. Müellifin yaşadığı dönem ve ölüm tarihi, gaybet inancının teşekkülü açısından oldukça dikkat çekicidir. Zira onun ölüm tarihi, küçük gaybetin sona erdiği, yani son sefirin vefat ettiği tarihle örtüşmektedir. Bu itibarla Küleynî'nin hayatı, imâmın gaybette olduğu ve sefirlerin icraatta bulunduğu bir döneme tekabül etmektedir. Yaşadığı dönemde İmâmiyye Şiâ'sının Bağdat temsilcisi olduğu, onların ilmî liderliğini yaptığı ve imâmların ahbarını tedvin edip bunları naklettiği hususları da dikkate alınırsa söz konusu eserin gaybet hakkında önemli bilgiler içerdiği anlaşılır. Bu itibarla İmâmiyye Şiâsında gaybet inancının tarihi gelişimi incelenirken Küleynî'nin *Kitâbü'l-Hüccesi* ihmal edilmemesi gereken bir öneme sahip olduğundan, baştan sona incelenmiş ve ilgili rivayetler konumuz açısından değerlendirilmiştir. Eser sistematik olmadığı için, zikredilen rivayetlerdeki bilgileri belli bir sistem dahilinde tasnif etmenin uygun olacağını düşündük. Aşağıda, imâmların özelliklerine, bilgi ve dinî konularına

²³ Küleynî'nin biyografisi hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed b. Ali en-Necâsî, *er-Ricâl*, s.292; et-Tûsî, *el-Fihrist*, s.165-166; Waheed Athtar, *Early Shi'ite Imâmiyyah Thinkers*, s.1-37; Madelung, "al-Kuleynî", *EI2 (ing)*, V, 362-363; Mustafa Öz, "Küleynî", *DİA*, XXVI, 538-539.

²⁴ Küleynî'nin günümüze ulaşan en meşhur eseri *el-Kâfi* olmakla birlikte kaynaklarda adı geçen diğer eserlerinden bazıları; *Kitâbu Tefsiri'r-rü'yâ*, *Kitâbü'r-Ricâl*, *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Karamita*'dır. (bk. Tûsî, *el-Fihrist*, s.165)

²⁵ *Kitâbü'l-Hücce*'nin 130 baptan oluştuğunu tespit ettik. Ayrıca *Kitâbü'l-Hücce*'nin içerdiği hadislerin kemiyeti açısından bir bilgi vermesi için kullandığımız eserde ilgili bölüm, iki cilt ve 157+502 sayfadan oluşmaktadır. Ayrıca *el-Kâfi*'nin kullandığımız baskısında bab başlıkları numaralandırılmadığından araştırmamız sırasında dipnot verirken bazı güçlüklerle karşılaştık. Bab başlığı ve hadis numarası (yani 25. Bab, 4. Hadis şeklinde) verme yerine araştırmaya esas aldığımız baskının sayfa numarasını vermek durumunda kaldık.

²⁶ Küleynî, *Usûl-i Kâfi*, müellifin mukaddimesi, I, 9.

²⁷ Küleynî, *Usûl*, I, 10.

dair biraz ayrıntıya girdik. Çünkü İmâmiyye'ye göre imamların sahip oldukları bu özelliklerle gaybetin vukuunun imkanı arasında doğrudan bir ilişki vardır. Bu sebeple onlar, üstün özellikleri haiz olduğuna inandıkları imamların gaybetini gayet tabii bir olay olarak kabul etmişlerdir.

a) İmâmların Özellikleri

Küleynî, imâmların neseplerinin sahih olduğunu ve yaradılış bakımından onların peygamberlere benzediklerini ifade eden rivayetlere yer vermiştir: Buna göre imâmlar, mükemmel bir fizyonomiye sahiptir ve peygamberler gibi nurdan yaratılmışlardır²⁸, Onların nesepleri sahihtir²⁹, kanları peygamberin kanıdır³⁰, doğumdan önce ve sonra onlardan bazı alâmetler zuhur etmiştir³¹. Ayrıca peygamberlere verilen âyetlerin (mûcizelerin) benzerleri imâmlara da verilmiştir³², bu sebeple onlar peygamberler gibi mûcize gösterebilirler³³. Nebî ile imâmlar arasındaki fark, peygamberin meleği bizzat görmesi ve sesini işitmesi, imâmın ise meleğin sadece sesini işitebilmesidir³⁴. Hz. Peygambere ve Kur'an'a en yakın kimseler onlardır³⁵, Peygamberden sonra gelen uyarıcı (nezîr)³⁶ ve Allah ile insanlar arasında vasitadirlar.³⁷ İmâmların doğruluğu inananlara Allah tarafından ilham edilmektedir³⁸.

Küleynî, imâmet anlayışının kitabî delillerini açıklarken Kur'an'da zikredilen âyât, ehlü'z-zikr³⁹, sâdikîn gibi terimlerden maksadın imâmlar olduğunu⁴⁰ hem bab başlıkları ve hem de imâmlardan yapılan nakillerle açıklamış, Kur'an'ın imâmlarla birlikte olduğunu⁴¹ ve onların ilâhî vahyin yorumcusu olduklarını belirtmiştir.⁴²

Diğer taraftan, dünyanın selameti ve devamı imâmların varlığına bağlanmıştır. Bu bağlamda, yeryüzünün imâmdan mahrum olamayacağı belirtilmiş⁴³, yeryüzünde iki kişi dahi kalsa birinin imâm olacağına vurgu yapılmıştır. Onlar, Allah'ın hüccetidir,⁴⁴ onlar cinlerin de imâmıdır ve cinler onların emrine amadedir.⁴⁵ Müslümanların birliği için uğraşırlar⁴⁶ ve gerekli olduğunda takkiye metodunu uygularlar.⁴⁷

Küleynî, imâmetin ekonomik boyutuyla alakalı olarak; Müslümanlar tarafından ele geçirilmiş bütün toprakların haracının⁴⁸ ve yeryüzündeki bütün hazinelerin imâma

²⁸ Küleynî, *Usûl-i Kâfi, Kitâbü'l-Hüccce*, I, 275, II, 232-233.

²⁹ a.y., II, 225-228, 230.

³⁰ a.y., I, 298-299.

³¹ a.y., II, 231-232.

³² a.y., I, 335.

³³ a.y., II, 404.

³⁴ a.y., I, 248, II, 9-10, 14-15.

³⁵ a.y., I, 324-325.

³⁶ a.y., I, 364-365.

³⁷ a.y., II, 2.

³⁸ a.y., I, 255.

³⁹ a.y., I, 303.

⁴⁰ a.y., I, 296-307.

⁴¹ a.y., I, 272.

⁴² a.y., I, 274.

⁴³ a.y., I, 351.

⁴⁴ a.y., I, 352, 270.

⁴⁵ a.y., II, 242-243.

⁴⁶ a.y., II, 261.

⁴⁷ a.y., II, 4-5.

⁴⁸ a.y., II, 266-267.

ait olduğuna⁴⁹ dair hadisler nakletmiş, ayrıca imâmın taraftarlarının servetlerini pislikten temizlemek için onlardan dirhem kabul ettiğini de açıklamıştır.⁵⁰

b) İmâmlara Uymanın Gerekliliği

Kitâbü'l-Hücce'nin ilk babında Küleynî, imâma olan ihtiyaca ve onun mutlaka gerekli olduğuna dair haberler nakletmiştir. Bu bağlamda o, Allah'ın hüccetinin ancak imâmı kaim olacağı⁵¹, yeryüzünün bir hüccetten asla hali olmayacağı⁵², İmâmların Allah'ın arzdaki halifeleri, nuru ve rükünleri olduğunu⁵³ açıklamıştır. Ayrıca, "imâm Allah'ın yeryüzündeki kaimidir"⁵⁴, "yeryüzünün direğidir"⁵⁵, "onları sevmek kurtuluş vesilesidir"⁵⁶, "imâmlar, Allah'a götürülen rehberlerdir"⁵⁷, "küçük yaşta dahi olsalar imâmet görevini üstlenebilirler"⁵⁸ şeklinde imâmlara nispet edilen ahbarı zikretmiştir. Küleynî, imâmı bedendeki kalbe benzeterek⁵⁹ kalp olmaksızın insan hayatının devam etmeyeceğine göre imâm olmadan da hayat olmaz, demek istemiştir. Diğer taraftan, imâmların bizzat Allah tarafından tayin edildiği⁶⁰, isimlerinin Peygambere vahiy edildiği⁶¹ ve bizzat Cebrail tarafından bildirildiği⁶² şeklindeki rivayetler imâmetin nas ile tayin edileceği tarzındaki İmâmî akîdenin oluşmasına zemin hazırlamış olmalıdır.

İmâmların Ali-Fatıma neslinden geleceğiyle ilgili olarak; "imâmlar Ali'nin torunlarıdır"⁶³, "Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın neslinden gelen imâmları kabul etmek bir zorunluluktur"⁶⁴, "onlar Ehl-i Bey'ten ve Fatıma'nın neslindedir"⁶⁵ şeklinde rivayetler zikredilmiştir. Ayrıca Küleynî, Keysâniyye fırkasına cevap teşkil edecek mahiyette "imâmet Hüseyin'in neslinden gelenlere verilmiştir"⁶⁶ rivayetine de yer vermiştir.

Küleynî, imâmı tasdik ve ona itaat etmenin dinî bir vecibe olduğunu ifade eden pek çok haber rivayet etmiştir. Bu bağlamda; "İmâmların masumiyeti peygamber tarafından onaylanmıştır"⁶⁷, "onların masumiyetini kabul etmeyenlerden Hz. Peygamber şikayetçi olacaktır"⁶⁸ şeklinde rivayetler zikretmiştir. Diğer taraftan imâmları kabul etmeyenlere yönelik bazı müeyyidelerin olduğunu açıklamış; "Onları kabul etmeyen kimse karanlıklar içindedir"⁶⁹, "imâmları tasdik etmedikçe hiç kimse

⁴⁹ a.y., II, 380-381.

⁵⁰ a.y., II, 489.

⁵¹ a.y., I, 250.

⁵² a.y., I, 251.

⁵³ a.y., I, 273-280.

⁵⁴ a.y., I, 274.

⁵⁵ a.y., I, 280.

⁵⁶ a.y., I, 298-299.

⁵⁷ a.y., I, 273, 352.

⁵⁸ a.y., II, 104-106.

⁵⁹ a.y., I, 238.

⁶⁰ a.y., II, 25.

⁶¹ a.y., I, 298-299.

⁶² a.y., I, 274.

⁶³ a.y., II, 326.

⁶⁴ a.y., II, 207-208, 209.

⁶⁵ a.y., I, 283-290.

⁶⁶ a.y., II, 46.

⁶⁷ a.y., II, 360.

⁶⁸ a.y., I, 299.

⁶⁹ a.y., I, 262.

cennete giremez⁷⁰, “bir kimse imâmî tasdik etmeden ölürse cahiliyye ölümüyle ölmüştür⁷¹, “Fatıma'nın neslinden gelen imâmları kabul etmeyen bir kimse işlediği günahlardan dolayı iki kere cezalandırılacaktır⁷² “İmâmlara muhalefet eden kimseler Peygamberin şefaatinde mahrum kalacaktır⁷³ şeklindeki hadisleri zikretmiştir.

c) İmâmların Bilgisi

Kitâbü'l-Hücce'de imâmların bilgisiyle alakalı rivayetlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Buna göre; “Kur'an'da ilimle vasıflandırılan kimseler imâmlardır, onlar ilimde rusûh sahibidir⁷⁴, “onların ilimleri vehbîdir⁷⁵, “Onlar, her gün artan bir ilme sahiptir⁷⁶ “Hz. Peygamberin varisi oldukları gibi önceki enbiyanın da ilimdeki varisleridir⁷⁷ “Allah'ın inzal ettiği bütün kitapların bilgisi –lisanları farklı da olsa- onlarda mevcuttur⁷⁸, “Kur'an'ın anlamını (bâtinî yorumunu) bilirler⁷⁹, “onlar Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin bilgisini miras olarak almışlardır⁸⁰, “Peygamberden sonra Kur'an'ı en iyi bilen Hz. Ali'dir⁸¹. Bunlara ilaveten Küleynî şu rivayetleri de zikretmiştir: “Bir şeyi bilmeyi arzuladıklarında Allah bunu onlara bildirir⁸², “Onlar, olanın ve olmakta olanın bilgisini bilirler, hiçbir şey onlara gizli kalmaz⁸³. Bu itibarla onların bilgisi geçmiş ve geleceğe dair bilgilerin hepsini içermektedir⁸⁴. “İmâmlar, kendilerine inanan kimselerin gerçek mümin veya münafık olduklarını bilirler⁸⁵. Diğer taraftan onlar, hem kendilerinin hem de taraftarlarının ne zaman öleceğini bilirler, ayrıca kendileri istemedikçe de ölüm onlara ilişmez⁸⁶. Küleynî, imâmların mensuplarıyla irtibat kurmakta sıkıntı çekmeyeceklerine ilişkin olarak; onların taraftarlarıyla kendi dillerinde konuşabileceklerini⁸⁷ ve bu bağlamda Arapça'nın yanında pek çok lisanı bildiklerini açıklamıştır⁸⁸.

d) Gaybet Anlayışı

İmâmî anlayışa göre üstün özelliklerle donatılmış olan imamlar, sıradan insanlardan daha farklı konumdadırlar. Onların bazı olağan üstü şeyler yapabilmeleri mümkündür. Nitekim imâmın gaybete girmesi ve uzun çağlar boyunca bu şekilde hayatına devam edebilmesi gayet tabii bir durumdur. Küleynî, *Kitâbü'l-Hücce* içinde zaman zaman gaybetle alakalı rivayetlere yer vermekle birlikte, bu konuyu önemine

⁷⁰ a.y., I, 260-261.

⁷¹ a.y., II, 198.

⁷² a.y., II, 210.

⁷³ a.y., I, 298.

⁷⁴ a.y., II, 309.

⁷⁵ a.y., I, 307-311.

⁷⁶ a.y., I, 326.

⁷⁷ a.y., II, 309, I, 324

⁷⁸ a.y., I, 326, 329. Burada şu nakil oldukça dikkat çekicidir: “Uzunluğu yetmiş zira' olan bir sahife Ali'nin sağ eliyle yazdığı yazılarla doludur. Onun içinde her şey yazılıdır... İşte bu kitap bizim (yani imâmların) yanındadır.” (*Usûl-i Kâfi*, I, 344)

⁷⁹ Küleynî, *Usûl-i Kâfi*, *Kitâbü'l-Hücce*, I, 308, 364.

⁸⁰ a.y., I, 327-328.

⁸¹ a.y., I, 238-239.

⁸² a.y., I, 382-383.

⁸³ a.y., I, 383, I, 388.

⁸⁴ a.y., I, 393, II, 37.

⁸⁵ a.y., I, 324.

⁸⁶ a.y., I, 383, II, 427-428.

⁸⁷ a.y., II, 36.

⁸⁸ a.y., I, 330-331.

binaen ayrı bir bab başlığı olarak da ele almıştır. “Fi'l-ğaybe” babında⁸⁹ gaybetle alakalı otuz bir haber nakletmiştir. Bu haberlerde, özellikle gaybetin vuku bulacağıının açıklandığı, imâmların sayısının on iki ve on ikinci imâmın “Kâim” olduğu, onun biri kısa diğeri uzun iki gaybetinin gerçekleşeceği bildirilmiştir. Ayrıca Kâimin isminin açıklanmasının yasaklandığı, onun zuhurunun sabırla beklenmesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak burada on ikinci imâmın gaybetinin ne kadar süreceği, zuhurundan önce meydana gelen olayların detayları, zuhur ettikten sonra ne kadar kalacağı gibi muahhar eserlerde bulunan bilgilere rastlanmamıştır.

Küleynî, *Kitâbü'l-Hücce*'nin diğeri bablarında da konuyla ilgili hadisleri zaman zaman zikretmiştir. Örneğin, “önceki imâmlar Kaim'in zuhuru haber vermişlerdir”⁹⁰, “imâm ister şimdi isterse daha sonra zuhur etsin onu kabul etmek gerekir”⁹¹, “yaşayan imâmı kabul etmeyen bir kimse önceki imâmları da kabul etmemiş hükmündedir”⁹² şeklindeki hadisleri nakletmiştir.

Makalenin baş kısmında da belirtildiği gibi imâmet meselesi Şianın en önemli konusudur. Dolayısıyla İmâmî yazarlar, eserlerinde, imâmet konusunda ortaya çıkan ihtilafları cevaplandırma ihtiyacı hissetmiştir. Bu bağlamda on birinci imâmın ölmeden önce bir halef bırakıp bırakmadığı hususu Şîiler arasında tartışmalara sebep olmuş ve bazı grupların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.⁹³ Küleynî, bu gruplara cevap teşkil edecek mahiyetteki haberleri ön plana çıkarmıştır: “İmâm, halefini görmeden⁹⁴ ve imâmet görevini yürütecek bir halef tayin etmeden ölmez”⁹⁵, “İmâm, görevini hakkıyla ifa edecek bir erkek evlat bırakmadan dünyadan ayrılmaz”⁹⁶, “İmâmın ölmesi durumunda insanın onun halefini arayıp bulmak zorundadır”⁹⁷, “İmâmın halefi, Ali, Hasan ve Hüseyin'in tanınip bilindiği şekilde tanınabilir”⁹⁸, “İmâm ayırt edici bir karaktere sahiptir”⁹⁹ şeklindeki hadisler bunlardan bazılarıdır.

Diğeri taraftan *Kitâbü'l-Hücce*'de imâmların sayısıyla alakalı rivayetler dikkat çekmektedir. Aslında imâmların sayısının on iki olması meselesi, küçük gaybet döneminin ortalarından itibaren dile getirilmiş¹⁰⁰ ve Küleynî ile birlikte belirginleşmeye başlamıştır. Bu bakımdan onun imâmların sayısıyla alakalı olarak; “İmâmlar on iki kişidir”¹⁰¹, “on iki imâmın hepsini tasdik etmek gerekir”¹⁰² şeklindeki rivayetleri önemlidir. Fakat bu rivayetler, kendinden sonraki konuyla ilgili eserlere göre çok siliik kalmıştır. Aşağıda da görüleceği üzere hem Nu'manî hem de Şeyh Saduk, imâmların on iki olduğu hususuna daha ayrıntılı bir şekilde yer vermişlerdir.

⁸⁹ a.y., II, 132-145.

⁹⁰ a.y., II, 304-305.

⁹¹ a.y., II, 197.

⁹² a.y., II, 201.

⁹³ Hasan el-Askerî'nin 260 h. yılında ölmesinden hemen sonra imâmet tartışmaları çevresinde ortaya çıkan fırkalar hakkında bk. Kummî, *el-Makâlât ve'l-fırak*, s.102 vd.; Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şi'a*, s.79-94; Şehristanî, *a.g.e.*, I, 173; Râzî, *a.g.e.*, s.277.

⁹⁴ Küleynî, *Usûl-i Kâfi*, *Kitâbü'l-Hücce*, II, 24.

⁹⁵ a.y., II, 104.

⁹⁶ a.y., II, 104.

⁹⁷ a.y., II, 211.

⁹⁸ a.y., II, 212.

⁹⁹ a.y., II, 215.

¹⁰⁰ bk. Kohlberg, *a.g.e.*, s.98.

¹⁰¹ Küleynî, *Usûl-i Kâfi*, *Kitâbü'l-Hücce*, II, 480-481.

¹⁰² a.y., II, 200-201.

Küleynî, İmâmiyye fırkasıyla diğer Şîî fırkalar arasında problem olan meselelere ışık tutacak haberleri de zikretmiştir. Örneğin Keysâniyye ve İsmailiyye fırkaları başta olmak üzere imâmetin kardeşten kardeşe geçeceğini iddia edenlere yönelik olarak, "Hasan ve Hüseyin'den sonra iki kardeşin imâm olması söz konusu değildir"¹⁰³, "aynı zamanda iki imâm olamaz"¹⁰⁴ "İmâmet, büyük evladın hakkıdır"¹⁰⁵ şeklindeki ahbarı nakletmiştir.

Küleynî'nin rivayetleri, gaybet inancının ifade edilmesi ve iki tür gaybetin olacağını açıklaması bakımından oldukça önemlidir. Ancak söz konusu esere genel bir bakış yapıldığında burada imâmın kılıcıyla ortaya çıkmasından önce tek bir gaybetin olacağını haber veren rivayetlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Nitekim Küleynî, Cafer es-Sadık'tan gelen "Şüphesiz bu *Sâhibu'l-Emr*'in bir gaybeti vardır.." ¹⁰⁶, "Şüphesiz çocuk kıyam etmeden önce gaybete girecektir..." ¹⁰⁷ şeklinde pek çok hadis zikretmiştir. ¹⁰⁸ Müellifin burada zikrettiği 31 rivayetin dokuzunda gaybetin bir sefer olacağı belirtilirken, sadece üç tanesinde *ğaybetâni* ifadesi ile bunun iki sefer olacağı açıklanmıştır. Bunların ilkinde "Kaim'in iki gaybeti vardır. Birinde Hicaz'da bulunacaktır. O insanları görecek, fakat insanlar onu göremeyecektir"¹⁰⁹ denilmektedir. Bu hadiste zikredilen "iki gaybet", küçük-büyük şeklinde iki gaybet olarak yorumlanamaz. Çünkü burada zamanın uzunluğuyla alakalı bir işaret yoktur. Diğer bir rivayette ise "Kaim'in iki gaybeti vardır. Bunlardan biri kısa (*kasîr*), diğeri uzun (*tavîl*)dur. İlk gaybetinde, onun yerini ancak has şiasî (*hassetü şîatihi*) bilir, diğesinde ise özel dostları (*hassetü mevâlîhi*) bilir."¹¹⁰ Bu rivayette zikredilen *kasîr* ve *tavîl* kelimeleri, daha sonraki bir zamanda küçük ve büyük gaybet anlamını kazanmıştır. Ancak bu rivayette zikredilen detay, dikkat çekmektedir. Zira ilk gaybet döneminde Kaim'in yerini taraftarlarından özel kimseler bilirken, ikinci dönemde ise bazı özel dostları bilecektir. İmâmî anlayışa göre Kaim, ilk gaybet döneminde sefirlerle görüşmüş ve bazı özel kimselerle irtibata geçmiştir. Ancak ikinci gaybet döneminin başlamasıyla birlikte imamla irtibatın kurulamayacağı bir dönemin başladığı da kabul edilmektedir. Bu itibarla Küleynî'nin naklettiği bu rivayetin en azından ikinci kısmı genel kabule ters düşmektedir. Üçüncü haberde ise, Kaim'in ilk gaybetin sonunda ehline geri döneceği bildirilmektedir. Fakat Şîî kaynaklarda bu yönde bir açıklama bulunmamaktadır.

Netice olarak, *Kitâbü'l-Hücce*'nin imâmet ve gaybetle alakalı genel bir içeriği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Küleynî'nin burada zikrettiği haberler ve dolayısıyla

¹⁰³ a.y., II, 38-39.

¹⁰⁴ a.y., II, 105.

¹⁰⁵ a.y., II, 37.

¹⁰⁶ Küleynî, *Usûl-i Kâfi*, *Kitâbü'l-Hücce*, "Fi'l-ğaybe", II, 132.

¹⁰⁷ Küleynî, *Kitâbü'l-Hücce*, "Fi'l-ğaybe", II, 144.

¹⁰⁸ Bu ikinci hadisin devamında; İmâmın gaybete girmesinden sonra Şîîler arasında ortaya çıkacak olan tartışmalar anlatılmaktadır. Şöyle ki; "insanlar onun doğumu hususunda şüpheye düşerler: bazıları babasının ölümü sırasında onun ana karnında olduğunu, bazıları babasının ölümünden iki yıl önce doğduğunu, bazıları da babasının halef bırakmadan öldüğünü iddia ederler..." Sachedina, bu rivayetin, Nevbahtî'nin Hasan el-Askerî'nin ölümünden sonra ortaya çıkan tartışmaları izah ederken kullandığı üslupla aynı içerikte olduğunu (bk. Nevbahtî, *Fırak*, s.96-112), bu sebeple de Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şiayî* kaleme aldığı dönemde uydurulmuş olmasının ihtimal dahilinde bulunduğunu ifade etmiştir. (bk. Abdulaziz Sachedina, *Islamic Messianism The Idea of Mahdi in Twelver Shiism*, s.83)

¹⁰⁹ Küleynî, *Kitâbü'l-Hücce*, "Fi'l-ğaybe", II, 138.

¹¹⁰ a.y., II, 145.

ortaya koyduğu bilgiler İmâmiyye ekolünün gaybet anlayışının h.329 yılına kadar neredeyse şekillendiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

D. Nu'mânî ve *Kitâbü'l-Gaybe*¹¹¹

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Ca'fer'dir. İbn Ebî Zeynep şeklinde de tanınmıştır. Hicrî IV. asrın başlarında İmâmiyye'nin en önemli âlimlerinden biri olduğu kabul edilmektedir. Ricâl ve hadis konusunda uzmandır. Küleynî'den ders almış ve onun katibi olmakla şöhret bulmuştur. İlim öğrenmek için pek çok sefere çıkmış; Şiraz, Bağdat ve Şam'da bulunmuş ve pek çok üstattan ders okumuştur. Şam'da h.342 yılında vefat etmiştir. Geride epeyce eser bırakmıştır. Bunlar arasında *Kitâbü'l-Gaybe*, *Kitâbü'l-Ferâiz* ve *Kitâbü'r-Red 'ale'l-İsmâiliyye* adlı eserler dikkat çekmektedir.¹¹²

Kitâbü'l-Gaybe, İmâmî gelenekte gaybet konusunda telif edilmiş elde mevcut ilk müstakil eser olma özelliğini taşımaktadır. Nu'mânî, bu eserini h. 337 yılında yazmış olmalıdır. Zira eserinde Kâim İmâm'ın kaç yaşında olduğu, daha ne kadar yaşayacağı gibi sorulara cevap verirken, Kâim'in şu anda seksen küsur yaşlarında olduğunu, bunun ise gayet tabii bir durum olduğunu söyledikten sonra yüz yaşını geçmiş nice insanın sağlıklı bir şekilde yaşadığını ifade etmektedir.¹¹³ Müellif, eserin mukaddimesinde; Hz. Muhammed ve Ehl-i Beytinin şiası olan pek çok topluluk gördüğünü ve bunların az bir kısmı hariç hemen hepsinin imâmın gaybeti konusunda ihtilafa düştüklerini belirttikten sonra "Halbuki İmâmın gaybeti, Hz. Peygamber ve İmâmlar tarafından önceden haber verilmiş ve bu konuda pek çok haber rivayet edilmiştir" demektedir.¹¹⁴ Nitekim Nu'mânî, "Bu kitapta, hadis şeyhlerinin Emiri'l-müminîn ve güvenilir imâmlardan gaybet konusunda rivayet ettikleri hadisleri bir araya getirdim" diyerek kitabını telif etmesinin amacını açıklamaktadır.¹¹⁵ Eserin naşiri Ali Ekber, kitap hakkında bilgi verirken bu eserin kendisinden sonra gelen ve gaybet konusunda yazı yazan bütün Şîî-İmâmî âlimlere kaynak teşkil ettiğini bildirmekte ve Şeyh Müfid ile Tûsî'yi örnek olarak vermektedir.¹¹⁶ Numânî, hocası Küleynî'nin metodunu takip etmiş; konu başlıklarının altında ilgili ahbarı zikretmiş ve nadiren kısa açıklamalar yapmıştır. Bu itibarla o, ahbarî geleneğe tam anlamıyla bağlı kalmıştır. Bununla birlikte o, hocası Küleynî'nin zikretmediği pek çok hadisi eserine almış ve gaybet konusunda geniş bir rivayet ortaya koymuştur.

Kitâbü'l-Gaybe, yirmi beş bap (bölümden) oluşmaktadır. İlk bölümde, Muhammed soyunun sırrını ehli olmayan kimselerden korumanın gerekli olduğuna dair hadislere yer vermiştir.¹¹⁷ Devamında, imâmet ve vasîliğin tamamen Allah'ın

¹¹¹ Biz çalışmalarımızda; Nu'mânî, *Kitâbü'l-Gaybe*, (tah. Ali Ekber Gaffârî), Mektebeu's-Sadûk, Tahran, ts. nüshasını kullandık.

¹¹² bk. Nu'mânî, *Kitâbü'l-Gaybe*, (naşirin girişi), s. 12-14.

¹¹³ bk. Nu'mânî, *Kitâbü'l-Gaybe*, s.157. Ayrıca Nu'mânî'den bu kitabı imla eden Muhammed b. Ali Ebû'l-Hüseyn, eseri h. 342 yılında yazdığını bildirmektedir. (*Kitâbü'l-Gaybe*, s.18, dipnot 2)

¹¹⁴ Nu'mânî, Mukaddime, s.20-21.

¹¹⁵ Nu'mânî, mukaddime, s.23, 29.

¹¹⁶ Nu'mânî, Giriş, s.8.

¹¹⁷ Nu'mânî, s.33-38. Mesela Enes b. Malik'ten (r.a) gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: " İnsanlara bilmedikleri şeyleri söylemeyiniz, Allah ve Resulünün yalanlanmasını arzu eder misiniz?" (s.34, hadis no 2)

irade ve kudretiyle alakalı olduğuna ilişkin hadisler nakletmiştir.¹¹⁸ Nu'mânî, imâmların sayısının on iki olduğu ve bunun da Allah'ın iradesiyle tecelli ettiği hususuna önem vermiştir.¹¹⁹ Burada o, bizzat Hz. Peygamberden nakledilen haberlere dayanarak bu durumu açıklamıştır.¹²⁰ Beşinci bölümde, yalan yere imâmet davasında bulunan kimselerin İslâm'dan nasibi olmayan kimseler olduğuna dair haberler nakletmiştir.¹²¹ İmâmlara inanmanın gerekliliği hususunda haberler aktarıldıktan sonra kendi dönemindeki imâma inanmayan bir kimsenin cahiliye ölümü üzerine öleceğini bildirmiştir.¹²² Ayrıca o, Allah'ın yeryüzünü hüccetsiz bırakmayacağı, şayet iki kişi kalsa bile birinin hüccet olacağına dair hadisler aktarmıştır.¹²³

Nu'mânî, gaybetin vuku bulacağına dair hem Hz. Peygamberden hem de İmâmlardan gelen hadislerin şüpheye mahal bırakmayacak kadar çok ve açık olduğunu belirttikten sonra "şayet gaybet vuku bulmamış olsaydı bu durumda İmâmiyye Şiâsi batıl bir mezhep olurdu, fakat Allah masum imâmların haberlerini gaybeti yaratmak suretiyle tasdik etmiştir" diyerek İmâmiyye Şiâsında gaybet inancının Hz. Peygamber ve imâmlardan nakledilen sahih hadislerle dayandığına işaret etmiştir.¹²⁴ Nu'mânî, onuncu bölümde, on ikinci imâmın gaybetiyle alakalı ahbarı nakletmiştir.¹²⁵ Burada, Emirî'l-müminin Hz. Ali ve diğer imâmlardan gelen gaybet konusundaki ahbar aktarılmış, el-Kâim el-Mehdî'nin özelliklerine vurgu yapılmıştır.¹²⁶ Eserin çeşitli yerlerinde gaybetin vukuuna dair Kur'an'dan deliller de ileri sürülmüştür. Bu bağlamda bazı ayetlerin Kâim ve onun gaybetiyle alakalı olduğu belirtilmiştir.¹²⁷ Nu'mânî, Kâimin geleceğine dair Kur'an âyetlerini delil göstermesinin yanında Kitâb-ı Mukaddes'ten de delillere yer vermiştir.¹²⁸

Nu'mânî, hocası Küleynî'de çok silik kalan Kâim'in iki gaybetinin olduğu hususunu çok açık bir şekilde ortaya koymuş ve nakillerle bunu desteklemiştir. Bu nakillerde, ilk gaybetin kısa (kasîr) olacağı ve bu dönemde imâmın yerini ancak şianın havasının bileceği, ikincisinin ise uzun (tavîl) olacağı ve imâmın yerini ancak dinde onun dostu olanların bileceğine vurgu yapılmıştır.¹²⁹ Nu'mânî, bu bölümde zikredilen hadislerde gaybetin iki türlü olacağını açıkladığını belirttikten sonra ilk gaybet sırasında sefirlerin imâm ile halk arasında elçilik vazifesi ifa ettiklerine dikkat çekmiştir.¹³⁰

Nu'mânî, "Beklenen İmâm"ın yani Mehdî'nin vasıflarını uzun bir bölümde ele almış,¹³¹ Kâim'in kıyamından önce ortaya çıkacak işaretleri anlatmıştır.¹³² Burada,

¹¹⁸ Nu'mânî, s. 51-57.

¹¹⁹ Nu'mânî, ss.56-111, 116-125.

¹²⁰ Nu'mânî, s.57, hadis no1.

¹²¹ Nu'mânî, ss.111- 114.

¹²² Nu'mânî, ss.127- 134

¹²³ Nu'mânî, ss.136-140.

¹²⁴ Nu'mânî, Mukaddime, 23-24.

¹²⁵ Nu'mânî, ss.140-193.

¹²⁶ Nu'mânî, ss.146-149.

¹²⁷ Bu konuda bk. Nu'mânî, s.24-25, 27, 187, 240-242, 250.

¹²⁸ Nu'mânî, s.238-239.

¹²⁹ Nu'mânî, s.170- 174.

¹³⁰ Nu'mânî, s.173.

¹³¹ Nu'mânî, s.212-246.

¹³² Nu'mânî, ss.247-282.

Kâimin ne zaman zuhur edeceği şeklindeki sorulara zaman belirterek (tevkî) cevap vermenin yasaklandığını¹³³ ve ayrıca Kâim'in ismini zikretmenin de sakıncalı olduğunu ifade eden hadislere yer vermiştir.¹³⁴

Nu'mânî, gaybetin sebebini açıklayan bazı rivayetlere yer vermiştir. Buna göre *Sahibu'l-emrin* gaybette bulunmasının sebebi olarak onun insanlardan korkmasını, can tehlikesinin bulunmasını göstermiştir.¹³⁵ Ayrıca burada, "Kâim şimdiye kadar zuhur edecekti, ancak insanlar onun hakkındaki bilgileri yaydıkları için Allah onun gelişini tehir etmektedir, zira Kâim'in isminin açıklanması durumunda düşmanları ismini öğrenip onu öldürmeleri mümkündür" şeklindeki görüşü zikretmiştir.¹³⁶ Ayrıca o, gecikmenin sebebi olarak insanların henüz Kâimi kabullenip karşılamak için gerekli fikrî ve dinî olgunluğa ulaşmadığını ileri sürmüştür. Kâim'in zuhuru konusunda sabırlı olunmasını, acele edilmemesi gerektiğini, bu durumun bir imtihan vesilesi olduğu,¹³⁷ bu imtihanı ancak gerçek Şiîlerin kazanacağını ifade eden rivayetleri nakletmiştir.¹³⁸ Buna göre eğer Şiîler mükemmel bir dini hayat yaşarlarsa Kâim hemen zuhur edecektir, bu itibarla insanların kendi hallerini düzeltmeleri gerekir.¹³⁹

Nu'mânî, imâmî kabul ettikten sonra onun erken yada geç gelmesinin o kimseye zarar vermeyeceğini bildiren haberler nakletmiştir. Nitekim Kâimi kabul ettiği halde onun zuhurundan önce vefat eden bir kimsenin Kâimi'in ordusundaki asker gibi olacağını belirtmiştir.¹⁴⁰ Son olarak Nu'mânî, Kâim'in iktidar müddetinin ne kadar olacağına dair rivayetleri zikretmiştir. Burada zikredilen hadislere göre Kâim, on dokuz yıl hüküm sürecektir.¹⁴¹

Şu halde Nu'mânî, genel olarak gaybetle alakalı ahbarî eserinde toplamaya çalışmıştır. Ancak naklettiği haberler arasında zaman zaman tezatlar görülmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Kâim'in isminin açıklanmasını yasaklayan hadislerin yanı sıra, "şu üç isim; Muhammed, Ali ve Hasan isimleri ardı ardına geldiği zaman bunların dördüncüsü Kâim İmâmdır"¹⁴² şeklindeki rivayetten başka, onun isminin bizzat Muhammed olduğu da belirtilmiştir.¹⁴³ Diğer taraftan Nu'mânî, ahbârî metoda bağlı kalarak eserini telif etmiş olmasına rağmen zaman zaman rivayetler arasına girerek bazı yorumlarda da bulunmuştur.¹⁴⁴

Nu'mânî, gaybetin iki türüne vurgu yapan ve açık bir şekilde ilk (kısa) gaybet ile ikincisini ayırt eden alimdir. Bu bakımdan Nu'mânî ve eseri gaybet anlayışının

¹³³ İleriye dönük olarak vakit tayin etmenin ilâhî iradeye uygun olmayacağına dair bazı olaylardan örnekler verilmiştir. Mesela Hz. Mûsâ, İsrail oğullarına otuz gün üzerine döneceğini söylemesine rağmen ancak kırk gün sonra dönebilmişti. Yine Hz. Yunus, kavminin azaba uğrayacağını haber vermişti, ancak Allah'ın ilminde bu kavmin affedileceği yazılıydı.. Bu itibarla vakit belirlemek, yani Kâim'in ne zaman geleceğini söylemek yasaklanmıştır. (bk. Nu'mânî, s.292-294)

¹³⁴ Nu'mânî, s.288 vd.

¹³⁵ Nu'mânî, s.166, 174-176, 180.

¹³⁶ Nu'mânî, s.288-289

¹³⁷ Mûsâ Kâzim'dan gelen bir rivayete göre "Şiâ, iki yüz seneden beri intizar ile terbiye edilmektedir" buyurmuştur. (Nu'mânî, s.295)

¹³⁸ Nu'mânî, s.196-211.

¹³⁹ Nu'mânî, s.201.

¹⁴⁰ Nu'mânî, s.329-330.

¹⁴¹ Nu'mânî, s.331-332.

¹⁴² Nu'mânî, s.183.

¹⁴³ Nu'mânî, s.181, 214-215, 231.

¹⁴⁴ Nu'mânî, s.244-245.

teşekkülü açısından büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte gaybet tasnifi henüz son şeklini almış da değildir. Nitekim o, gaybetin iki türlü olduğuyla alakalı rivayetleri zikrettiği bölümde (ss.170-191), "Kaim'in iki gaybeti vardır; bunlardan biri uzundur (tavîl), diğeri ise kısadır (kasîr)..."¹⁴⁵ şeklindeki haberlerde *kasîr* ve *tavîl* ifadelerini kullanmış, fakat henüz *küçük* ve *büyük gaybet* terimini kullanmamıştır. Nu'mânî, gaybetin tanımını yapan ilk alim olması bakımından da önemlidir. Zira o, "İlk gaybet, sefirlerin imâm ile halk arasında elçilik yaptığı gaybettir.." ¹⁴⁶ diyerek küçük gaybeti tanımlamıştır. Bu tanımdan hareketle, Küçük Gaybetle Büyük Gaybet arasındaki en önemli farkın Kaim imamla irtibat kurulamaması olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir tanımın, Küleynî'de olmayıp Nu'mânî'de bulunması söz konusu tanımın küçük gaybet dönemi sonuna kadar yapılmadığını gösterir. Nu'mânî'nin bu tanımı kendisinden sonraki İmâmî yazarlarca da kabul edilmiştir.

Sonuç olarak, Nu'mânî'nin bab başlıkları ve bu başlıklar altında topladığı rivayetler, aslında İmâmiyye ekolünün imâmet ve gaybetle alakalı en temel konularını içermektedir. Burada Nu'mânî, hem bölüm başlıklarıyla hem de naklettiği hadislerle muhalif Şîî fırkaların imâmet anlayışlarına ve gaybet iddialarına cevaplar vermiştir. Bu görüşleriyle o, günümüz İmâmiyye Şiasının temel görüşlerini ifade etmiştir, denilebilir. Özellikle gaybetin iki çeşit olduğunu, birinin kısa diğerin uzun gerçekleşeceği hususunu açık bir şekilde ilk defa o ortaya koymuştur. Ayrıca imâmların sayısının on iki olduğunu da Küleynî'ye göre çok daha net bir şekilde açıklamıştır. Bunların yanı sıra Nu'mânî, yalan yere imâmet iddiasında bulunan kimselere ve dolayısıyla bunu kabul eden gruplara yönelik rivayetlere yer vermek suretiyle muhalif Şîî fırkalara cevap vermiştir. Nu'mânî, Kaim'in iktidar müddetinin on dokuz yıl olacağını açıklamakla Küleynî'de ve dolayısıyla önceki kaynaklarda bulunmayan bir bilgiye de yer vermiştir.

E. Şeyh Sadûk ve *Kemâlû'd-dîn ve'n-ni'me*¹⁴⁷

Araştırmamızda kullandığımız bir önemli kaynak da Şeyh Sadûk'un *Kemâlû'd-dîn* adlı eseridir. Küleynî'den sonra İmâmiyye'nin ikinci büyük düşünürü olduğu kabul edilen Şeyh Sadûk'un asıl adı Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî'dir. Kum şehrinde, İmâmiyye Şiasına büyük hizmetleri dokunmuş bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte ikinci sefir Muhammed b. Osman el-'Amrî'nin vefatından sonraki bir tarihte, yaklaşık olarak 305/ 917-918 yılında doğmuştur. Sadûk ve babası Ali b. Bâbeveyh, *Sadûkîn* diye meşhur olmuşlardır. Sadûk, ilk eğitimini Kum şehrinin önemli âlimlerinden almış, bilahare Bağdat'a gitmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber ve imâmlara ait hadisleri toplamak maksadıyla pek çok seyahate çıkmıştır. O, ilmî gayretleri ve ortaya koyduğu çalışmaları sebebiyle İmâmiyye içinde "Reîsü'l-muhaddisîn" olarak isimlendirilmiştir. *Men Lâ Yahduruhu* adlı eseri başta olmak üzere pek çok kitap ve risale kaleme

¹⁴⁵ Nu'mânî, s.170 vd.

¹⁴⁶ Nu'mânî, s.173.

¹⁴⁷ Biz bu çalışmada, Şeyh Sadûk, *Kemaluddîn ve temâmu'n-ni'me*, (nşr. Ali Ekber Gaffârî), Kum 1984 baskısını kullandık.

almıştır. Sadûk, Büveyhî Hükümdarı Rûknüddeve'nin daveti üzerine Rey şehrine gitmiş ve buraya yerleşmiştir. 381/991 yılında Rey'de ölmüştür.¹⁴⁸

Şeyh Sadûk'un *Kemâluddîn* adlı bu eseri *İkmâlü'd-dîn ve itmâmü'n-nîme* şeklinde de bilinir. Bu kitap, müellifin giriş kısmında belirttiği üzere on ikinci imâmın isteği üzerine yazılmıştır. Sadûk, rüyasında on ikinci imâmı görmüş ve kendisinden imâmın gaybette olduğunu ispat ve izah eden bir kitap telif etmesini istemiştir.¹⁴⁹ Müellif bu eseri, h.354 yılında tamamlamış ve burada o, gaybet konusunda diğer mezheplerin ileri sürdükleri itirazları cevaplandırmıştır. Sadûk, kitabı telif sebebini açıklarken; gaybet konusunda Şîilerin büyük bir şaşkınlık içinde olduklarını, Kâim hakkında şüpheye düştüklerini ve önemli bir kısmının yanlış görüşlere meylettiğini açıkladıktan sonra, Şîileri hakikat yoluna ulaştırmak ve onlara doğruları göstermek maksadıyla bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir.¹⁵⁰ Müellif, gaybet konusuna girmeden önce uzun bir giriş yapmış, burada imâmet anlayışıyla alakalı temel görüşleri dile getiren ahbarı zikretmiştir. Öncelikle halifelik* gerekliliğine ve ona itaat etmenin zorunluluğuna,¹⁵¹ hilafetin insanların tercihine bırakılmayacak kadar önemli olduğuna ve halifenin ancak Allah tarafından seçileceğine,¹⁵² yeryüzünde her dönemde bir halifenin bulunacağına ve bunun masum oluşuna dair haberlere yer vermiştir.¹⁵³ Mehdi'yi tanımanın gerekliliğine ilişkin olarak, Şîâ arasında, iki asırdan daha fazla bir zamandan beri gaybetin vuku bulacağına dair haberlerin yaygın olduğunu açıklayan ahbarı zikretmiştir.¹⁵⁴ Gaybetin bazı hikmetleri olduğunu ifade ettikten sonra bu konuda bazı Şîî gruplarca ileri sürülen itirazlara cevaplar vermiştir. Bu bağlamda Keysâniyye, Nâvûsiyye, Vâkifiyye, Zeydiyye ve diğer grupların itirazlarını cevaplandırmıştır.¹⁵⁵ Şeyh Sadûk, bu giriş kısmında, özellikle Hasan el-Askerî'nin oğlunun olmadığı şeklindeki iddialara dikkat çekmiştir. Bu iddialara cevap olarak, Hasan el-Askerî'nin bir oğlunun dünyaya geldiğine, bunu yakın dostlarına gösterdiğine ve onu imâm tayin ettiğine, ayrıca gaybete gireceğini açıkladığına vurgu yapmıştır.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Tûsî, *el-Fihrist*, s.188-190; Wahid Akhtar, *Early Shi'ite Imâmiyyah Thinkers*, s.39, 49-53; Mustafa Öz, "İbn Bâbeveyh", *DİA*, XIX, 345-48.

¹⁴⁹ Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, s.3.

¹⁵⁰ Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, s.2.

* Sadûk'un, "halife" terimini kullanması dikkat çekicidir. Kanaatimize göre Bakara 2/20. ayetteki "halife" ifadesine bağlı kalarak bu terimi kullanmış olmalıdır. Nitekim müellif, söz konusu ayete atıfla; "Yüce Allah, sözüne, mahlukatı yaratmadan önce halife yaratmakla başlamıştır" diyerek halifenin yani imâmın önemine dikkat çekmiştir. (Sadûk, s.4-5)

¹⁵¹ Gaybet döneminde Kâim İmâm'a itaat eden kimseler Adem'e secde eden meleklerle, inkar edenler de şeytana benzetilmiştir. (Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, s.13)

¹⁵² Sadûk, insanların halife seçme yetkilerinin olmadığını, halifenin ancak Allah tarafından seçilebileceğini bildirdikten sonra "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.." (el-Bakara 2/20) ayetini buna delil gösterir. Yani her kim, "ben imâmı seçtim" derse ona bir insan yaratması ve onu seçmesi vacip olur. Bunu da yapamayacağına göre insanların imâm seçmeleri söz konusu değildir, demiştir. (Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, s.9, ayrıca bk. s.64-65)

¹⁵³ Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, s.4-12. Sadûk, eserinin ilgili bölümlerinde Kâim İmâm'ı tanımayan bir kimsenin dini konumu hakkında bazı haberlere yer vermiş ve böyle bir kimsenin önceki enbiyayı kabul ettiği halde Hz. Peygamberin nübüvetini kabul etmeyen bir kimseye benzeyeceğini belirtmiştir. (bk. Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, s.410-412)

¹⁵⁴ Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, s.19.

¹⁵⁵ Sadûk, s.32-134.

¹⁵⁶ Sadûk, s.44-49.

Sadûk, gaybetin akılla anlaşılabilir bir şey olduğunu izah etmek için bazı yorumlar da yapmıştır. Buna göre gaybet, yokluk değildir. Gizlenmiş olsa da İmâm yine imâmdir. Bu durum tıpkı Hz. Peygamberin mağarada gizlendiği zamana benzemektedir.¹⁵⁷ Nitekim müellif, İmâmın gaybetini Hz. Peygamberin Mekke’de iken Medine’de, Medine’de iken Mekke’de olmayışı haline benzetmiştir.¹⁵⁸ İnsanlar, Hz. Peygamberin getirdiği şeriatı onun yokluğunda da uyguluyorlardı. Aynı şekilde İmâmın gaybet hali de böyledir.¹⁵⁹ Sadûk bu duruma bir diğer örnek olarak da, Allah’ın ism-i azamının Kur’an’da gizli olmasını gösterir. Bununla o, ism-i azamın bilinmiyor olmasını onun yok olduğu anlamına gelemeyeceğini belirtir.¹⁶⁰

Sadûk, önceki müelliflere göre “muammerûn” ile alakalı bilgilere çok daha fazla yer vermiştir. Nitekim o, Kâimin durumunu izah etmek üzere Hızır’ı örnek göstermiştir. Bu bağlamda o, Müslümanların Hızır’ın sağ ve gözlerden gaib olduğuna inandıklarını ancak Kâimin aynı özelliklere sahip olabileceğini kabul etmediklerini, dolayısıyla bu durumun bir tezat teşkil ettiğini izah etmiştir.¹⁶¹ Ayrıca Zülkarneyn, Deccal ve şeytanı da burada örnek olarak zikretmiştir. Saduk, hem peygamberlerden hem de diğer insanlardan uzun ömürlü olanları zikretmek suretiyle Kâimin de böyle olmasının akla uzak olmadığını açıklamak istemiştir.¹⁶² Diğer taraftan Kâimin uzun ömürlü olmasının Allah’ın ona ve Şii toplumuna bir lütfu olduğunu belirtmiştir.¹⁶³ Diğer taraftan Sadûk, bazı peygamberlerin hayatında gaybetin vuku bulduğunu da örneklerle anlatmıştır. İlk olarak Hz. İdris’in gaybetini zikretmiş, sonra Hz. Nuh, Salih, İbrahim, Yusuf, Mûsâ ve İsmâ’il’in gaybetlerini anlatmıştır.¹⁶⁴ Ayrıca İslâmiyet’ten önce yaşamış bazı kimselerin hayatlarından da örnekler vermiştir.¹⁶⁵ Bu örneklerle o, Kâimin gaybette olmasının normal ve anlaşılabilir bir şey olduğunu izaha çalışmıştır.

Sadûk, Muhammed b. Hasan’ın On ikinci İmâm olarak Allah tarafından tayin edildiğine dair ahbarı zikretmiştir.¹⁶⁶ Buna göre Allah, Kâimin imâmetini, Hz. Peygamber Miraca yükseldiğinde ona vahiy etmiştir.¹⁶⁷ Sadûk, Hz. Peygamberden başlayarak, Hz. Ali ve diğer imâmlardan nakledilen haberleri sırasıyla zikretmiş ve gaybetin vuku bulacağına dair bunları delil olarak ileri sürmüştür.¹⁶⁸ Bu rivayetlerde, on ikinci imâmın Kâim olacağı ve onun bazı sebeplerden dolayı gaybete gireceği ve sonunda ortaya çıkıp dünyayı adâletle dolduracağı gibi hususlar dile getirilmektedir. Sadûk, Kâimi haber veren hadislere bir örnek olarak da Hz. Fatıma’da bulunan bir sahifede; imâmların isimlerinin yazılı olduğunu, bunların sonuncusunun isminin “Ebû’l-Kasım Muhammed b. Hasan –ki o, Allah’ın hücceti olan Kâim’dir- olduğunu” açıklamıştır.¹⁶⁹ Sadûk, imâmlara dayanarak naklettiği bu hadislerde, imâmların

¹⁵⁷ Sadûk, s.48-49, 61-62.

¹⁵⁸ Sadûk, s.85-86.

¹⁵⁹ Sadûk, s.87-88.

¹⁶⁰ Sadûk, s.639-641.

¹⁶¹ Sadûk, s.392-393.

¹⁶² Sadûk, s.537-575.

¹⁶³ Sadûk, s.523-524.

¹⁶⁴ Sadûk, s.128-160.

¹⁶⁵ Sadûk, s.169-198.

¹⁶⁶ Sadûk, s.250-285.

¹⁶⁷ Sadûk, s.250 vd.

¹⁶⁸ Sadûk, s.286-385.

¹⁶⁹ Sadûk, s.307, 313.

sayısının kesin olarak on iki olduğunu açıklamış ve on ikinci imâmın gaybete gireceğini belirtmiştir.

Kâimi beklemenin faziletine dair haberler de nakledilmiştir. Muhammed et-Tâkî'den nakledilen bir hadise göre o, evladından üçüncüsünün Kâim olacağını, gaybete gireceğini... belirttikten sonra "Bizim şiamızın amellerinin en efdâl olanı Mehdî'nin zuhurunu beklemeleridir" diyerek intizarın faziletini açıklamıştır.¹⁷⁰

Sadûk'un bu eseri, on ikinci imâmın Şiâ toplumuyla küçük gaybet döneminde nasıl irtibat sağladığını açıklaması açısından da önemli bilgiler içermektedir. Sadûk, Kâimden gelen tevkîler hakkında uzunca bilgi vermiş ve ilgili haberleri nakletmiştir.¹⁷¹

Sadûk, Şiâ arasında tartışılan önemli konulardan biri olarak; imâmetin Hz. Hasan ve Hüseyin'den sonra iki kardeşle birleşmeyeceğine dair ahbara özellikle yer vermiş¹⁷², bununla Vâkıfıyye ve diğer Şiî fırkaların iddialarını cevaplandırmaya çalışmıştır. Ayrıca Sadûk, kendisinden önceki gaybet yazarlarında görmediğimiz bir konuyu ön plana çıkarmış; Kâim'in annesi Nercis hakkındaki haberleri toplamış,¹⁷³ Kâimin doğumu hakkındaki nakillere yer vermiş ve onun doğumu anında zuhur eden hadiseleri aktarmıştır.¹⁷⁴ Örneğin Kâimin doğar doğmaz secde ettiğini, babasının "Konuş yavrum" demesi üzerine kelime-i şahadet getirdiğini açıklamıştır.¹⁷⁵ Ayrıca doğum sebebiyle Hasan el-Askerî'nin kutlamaları kabul ettiği ve çocuğu yakın çevresindeki dostlarına gösterdiği şeklindeki nakilleri de aktarmıştır.¹⁷⁶ Şimdiye kadar ortaya koyduğumuz değerlendirmelerin neticesi olarak şunu ifade etmek mümkündür: Sadûk'un bu eseriyle birlikte İmâmiyye ekolünün hem imâmet hem de gaybet anlayışı son şeklini almıştır. Gaybet inancının aklî delillerle izah ve ispatı meselesi ise sonraki İmâmî alimler- özellikle Sadûk'un öğrencisi Şeyh Müfîd- tarafından yapılacaktır.

SONUÇ

Son Sefir es-Semerrî'nin kendisinden sonra İmâm ile Şiî toplum arasında irtibatı sağlamak üzere bir başka sefir olmayacağını açıkladığı 329 yılından itibaren Büyük Gaybet'in başladığı kabul edilmektedir. Büyük Gaybet'in başladığının açıklanması İmâmiyye mensupları arasında kafa karıştırıcı iddiaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sebeple İmâmî düşünürler, on ikinci imâmın gaybette olduğunu naklî delillerle ispat etmek ve ayrıca gaybetin uzamasının sebeplerini izah etmek üzere bazı eserler telif etmişlerdir. Bu bağlamda Küleynî, Nu'mânî ve Şeyh Sadûk'un gaybetle alakalı eserleri dikkat çekmektedir. Bu eserlerde, gaybet meselesinin İmâmiyye'nin bir inanç esası olduğu, buna inanmanın gerekliliği; bizzat Hz. Peygamber, Hz Ali ve diğer imâmlardan nakledilen hadislerin gaybetin vuku bulacağını haber verdiği, bu gaybetin küçük/kısa ve büyük/uzun şeklinde iki türlü olacağı.... gibi bilgilere yer verilmiştir. Ancak Küleynî'nin *el-Kaff*'sinde, gaybetin vuku bulacağıyla alakalı epeyce rivayet zikredilmekle birlikte gaybetin iki türlü olacağıyla alakalı nakiller oldukça cılız kalmıştır. Gaybetin iki şeklini ayrıntılı bir şekilde açıklayan ilk İmâmî düşünür Nu'mânî, bilahare Sadûk'tur. Onların bu yaklaşımı sonraki alimler tarafından kabul görmüş ve mezhebin imâmet doktrinine dahil edilmiştir. Bu eserlerin

¹⁷⁰ Sadûk, s.337, ayrıca bk. 644- 647.

¹⁷¹ Sadûk, s.482-522.

¹⁷² bk. Sadûk, *Kemâlü'd-dîn*, s.414-417.

¹⁷³ Sadûk, s.418-424.

¹⁷⁴ Sadûk, s.424 vd.

¹⁷⁵ Sadûk, s.424-425.

¹⁷⁶ Sadûk, s.434-479.

diğer bir ayırt edici özelliği, ahbarî anlayışla kaleme alınmış olmalarıdır. Yani konuyla alakalı haberler nakledilmiş, meselenin akıf yorumuna pek girilmemiştir.

Gaybetle alakalı ilk dönem eserlerinde imâmların sayısı meselesine ayrı bir önem verilmiştir. Küleynî ile başlayarak, özellikle Nu'mânî ve Şeyh Sadûk'ta imâmların sayısının on iki olduğu hususuna vurgu yapılmıştır. Çünkü imâmların sayısı meselesi gaybet inancıyla yakından alakalıdır. Zira imâmları on iki sayısı ile sınırlandırdıktan sonra "yeryüzünde imâmın olmadığı bir dönem olmayacaktır" şeklinde bir inancı izah etmek güçtür. Bunun için on ikinci ve son imâmın halen hayatta olduğunu savunmak bu anlayışın tabîî bir sonucu olsa gerektir. Halbuki Küleynî öncesi İmâmî yazarlarda bu durum açık değildir.

KAYNAKÇA

- Abdulaziz Sachedina, *Islamic Messianism The Idea of Mahdî in Twelver Shiism*, New York 1981.
- Arjomand, S. A., "Gayba", *Encyclopedia Iranica*, X, 341-344.
- Avni İlhan, "Gaybet", *DİA*, XII, 410.
- Bağdâdî, Abdülkâhir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (trc.E.R.Fiğlalı), Ankara 1991.
- Douglas, S. Crow, "Gaybah", *Encyclopedia of Religion*, New York 1987.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, (nşr. H.Ritter), Weisbaden 1963.
- Fahreddin er-Râzî, *Muhassal*, (trc.Hüseyin Atay), Ankara 2002.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, "İsnâaşeriyye", *DİA*, XXIII, 142-147.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "ğ-y-b" md.
- İsferâyinî, Ebü'l-Muzaffer, *et-Tebzir fi'd-dîn*, (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1940.
- Jassim Hussain, *The Occultation of the Twelfth Imam*, Cambridge 1982.
- Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni fi ebvâbit-Tevhîd ve'l-'Adl*, (nşr. M. el-Hudayrî), Kahire ts.
- Kohlberg, Etan, "İsnâ-âşeriyye Teriminin İlk Kullanışları", (Çev. H.İbrahim Bulut), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, yıl 2 sayı 1, s.95-108.
- Kummî, Sa'd b. Abdullah, *el-Makâlât ve'l-fırak*, (nşr. Cevad Meşkûr), Tahran 1963.
- Küleynî, *Usûl-i Kâfi*, (nşr. Cevad Mustafavî), İntişârât-i ilmiyye-i İslâmî, trs
- Madelung, W., "al-Kuleynî", *EI2 (ing)*, V, 362-363.
- Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şiasında Düşünce Ekolleri Ahbârilik*, İstanbul 2000.
- Mustafa Öz, "İbn Bâbeveyh", *DİA*, XIX, 345-48.
- Mustafa Öz, "Küleynî", *DİA*, XXVI, 538-539.
- Mustafa Öz, *İmâmiyye Şiasında Onikinci İmâm*, İstanbul 1995.
- Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, (nşr. Josef van Ess), Beyrut 1971.
- Necâşî, *Kitâbu'r-Ricâl*, Tahran trs.
- Nevbahî, *Firaku's-Şi'a*, (nşr. Hellmut Ritter), İstanbul 1931.
- Nu'mânî, *Kitâbü'l-Gaybe*, (tah. Ali Ekber Gaffârî), Mektebeu's-Sadûk, Tahran, ts.
- Sadûk, *Kemaluddîn ve temâmu'n-ni'me*, (nşr. Ali Ekber Gaffârî), Kum 1984.

68 *ilk dönem imâmî kaynaklarda gaybet anlayışı*

Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, (nşr. A.Fehmî Muhammed), Beyrut 1992.

Tabatabaî, M. Husayn, *Shi'a*, (nşr. Sayyid Husayn Nasr), Qum trs.

Tahrânî, Ağa Bozerg, *ez-Zerîa ila tesânifi's-Şi'a*, Tahran 1934-1978.

Tûsî, Muhammed , *el-Fihrist*, (nşr. Muhammed Sadık), Beyrut 1403.

Waheed Athtar, *Early Shi'ite Imâmiyyah Thinkers*, New Delhi 1988.

Watt, Montgomery, "Sights on Early İmamite Doctrine", *Studia Islamica*, XXXI, 287-298.